

DOI: <http://dx.doi.org/10.17355/rkkpt.v24i2.118>

SÜVEGES GRÉTA*

Utazó kiállítások: újraalakuló kiállítóterek a magyar zsidóság reprezentációjában

Magyarországon az elmúlt néhány évben megnövekedett az időszakosan, kis anyaggal megjelenő, utazó, zsidó tematikájú kiállítások száma. A témák egészen színesek, a zsidó hagyománytól, helytörténeten át a Holokausztig. A kiállítások megjelenése több kérdést is felvet. Egyrészt új muzeológiai tendencia a nem szakmai körökből alakult civil szervezetek és egyesületek kiállítás-szervező munkája. Kérdés, hogy ki szervezi meg az adott kiállítást, milyen alapelvek mentén, milyen forrásokra támaszkodva. Itt vajon a muzeológiai munka jelentőségének csökkenéséről beszélhetünk, vagy inkább a muzeológia demokratizációjáról, szabad terjedéséről és műfaji átalakulásáról? Másrészt érdekes jelenség, hogy a kiállítások kilépnek a köintézményekből, és ugyan jóval kisebb tárgyi felszereltséggel, de betöltik a múzeumok oktató, ismertető munkáját. A Szigetre kivonuló lakókocsi vagy az országot bejáró Vagonkiállítás ismeretterjesztő jellegétől nem lehet eltekinteni. Ami szintén a demokratizálódás kérdésköréhez köthető: több emberhez eljuttatni az ismeretet, megtörni a kultúra terén az alapvető Budapest-központúságot – ez mind szembemegy az eddigi rendszerrel és annak nem feltétlenül tudatos szokásaival. Az alábbi írás négy kiállítást vesz számba, hasonlítja össze azok funkcióját és

* Az ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet munkatársa. E-mail:

suvegesgreta@gmail.com

Köszönettel tartozom Drelyó Ágnes, Klein Rudolf, Novák Ilona, valamint Toronyi Zsuzsanna segítségéért, a kiállítási anyagok elérhetőségének biztosításáért.

létrejöttük indokát, illetve vizsgálja az évről évre mozgásba lendülő kiállítások megsokasodásának jelenségét.

Az ilyesfajta utazó kiállítások legfőbb jellegzetessége, hogy télen megszűnnek létezni, és a mobilitás jegyében tavasszal és nyáron újra útnak indulnak.

„Molinó-kiállítás” Heves és Szolnok vármegye zsidóságáról

A kiállítás a történelmi Heves és Szolnok vármegye zsidóságának történetét mutatja be 1+11 molinón. Az első plakát a kiállítás ismertetése, utána 11 plakát az észak-magyarországi zsidóság életét és történelmét dolgozza fel tematikus szempontok alapján: betelepülés/letelepedés, gazdaság, az értelmiség szerepe a közösségben, oktatás, cionizmus, vallás, családok, Holokauszt és napjaink zsidósága. Ez a kiállítás önálló kezdeményezésből, önálló gyűjtőmunka alapján jött létre, készítői Orbánné Dr. Szegő Ágnes (Tiszafüredi Menóra Alapítvány kuratóriumi elnöke, akkor még az Országos Rabbiképző Intézet – Zsidó Egyetem könyvtárának igazgatónöje) és Drelyó Ágnes (kutatási munkatárs, pszichológus). A kiállítás anyagát közösen gyűjtötték és rendezték össze a molinónyi felületekre. Maga a bemutató 2014 őszére készült el a tiszafüredi zsidó kulturális napra. Azóta a kiállítás járt már Budapest számos pontján, valamint Gyöngyösön is, és a szervezők keresik a további kiállítási lehetőségeket.

A kiállítás egyik fontos eleme, ahogy ezt az alkotóktól megtudtam, hogy a jelennel kapcsolatot teremtő zsidó múltat mutassa be. Orbánné Dr. Szegő Ágnes és Drelyó Ágnes tudatosan nem Holokauszt-kiállítást szerettek volna létrehozni. Kicsiben igyekeztek megfogni a zsidóság történetét, ezen keresztül adva teljesebb és fragmentáltabb képet arról, hogy mit is jelentett zsidónak lenni vidéken egy adott közösségben. Nehéz egy kis közösség életéből kitörölni az egyetlen fotóst, a fűszeresbolt tulajdonosát vagy a rófst. A kiállítás ezekre a vidéki kis közösségekben nagyon is számító részletekre fókuszál. A tematikák felosztása és a leírások érdekesek a zsidó és nem zsidó közönségnek egyaránt. Bár a leírások általánosak, de egy rövid, időszakos kiállítás esetében éppen elég informatívak. A kiállítás egyik erőssége a jól összeválogatott, gazdag képanyag és annak elrendezése – a képek a Magyar Zsidó Levéltárból és magángyűjteményekből származnak. A kiállítás

formája alkalmas arra, hogy könnyen, és mégis a lényegét kiemelve reflektáljon az adott környezetben az eltűnt zsidó közösségre, illetve a kortárs közösségen belüli hiányukra, bemutatva azt, hogy mit is jelentettek az adott település vagy térség életében. A téma megközelítése éppen indirekt módon emeli ki azt, ami talán a legfájóbb a magyar Holokausztban: hogy a vidéki zsidó közösségek jelentős része megszűnt létezni, és sok helyen már csupán mikro-megemlékezések, néhány felújított temető, könyvtárként vagy kulturális központként megőrzött zsinagóga emlékeztet arra, hogy 70 évvel ezelőtt élő zsidó kulturális és vallási élet volt ott, hogy mindennapos együttéléstről volt szó.

A kiállítás anyagai elérhetőek a www.zsidomult.hu oldalon.

Vagonkiállítás

Novák Ilona, az *Emberség és előítélet* című vagonkiállítás projektvezetője foglalkozása szerint tanár, muzeológus és múzeumpedagógus, önállóan hozta létre kiállítását, majd rövid időn belül csatlakozott az Élet Menete Alapítvány önkéntes tevékenységéhez. A kiállítás már közel tíz éve járja az országot: 70 városban 130.000 ember látta. Jelenleg a Magyar Vasúttörténeti Parkban van elhelyezve. A kiállítás jelentős hangsúlyt fektet önkéntesek kiképzésére, kurzusokat szervez, hogy a fiatal tárlatvezetők közérthetően, a diákság nyelvét beszélve adják át közvetlen tudásukat a főként gimnáziumi csoportoknak.

Egyfelől érdekes megközelítésről van szó, ami sokban épít a civil önszerveződés és tanulás jellegére, és ez feltétlenül pozitív alkalmazása az új múzeumpedagógiai és tanítási módszereknek. Az egykori és jelenlegi önkéntesekkel való beszélgetés során kiderül, hogy ők is sokkal inkább magukénak érzik a történelmi eseményt azáltal, hogy önkéntes tárlatvezetőként részt vesznek a tragédia reprezentálásában. Továbbá Novák Ilona és csapata helytörténeti tablókát is létrehoznak egy-egy régióra, városra vonatkozóan éppen attól függően, hogy merre jár a vagon, így az adott közönséghez nem csak fizikailag viszik közelebb a kiállítást. A lényeg az önszerveződés és a személyes érintettség a tudás átadásának és megszerzésének folyamatában. A koncepció nem egyedi a zsidó oktatás terén: hasonló koncepcióra építve, bár lényegesen eltérő

szakmai és oktatási háttérrel szervez a Zachor Alapítvány a régi pesti zsidó negyedben idegenvezetéseket saját önkénteseik által.

Másfelől, ezzel a megközelítéssel a kiállítás tudományos, dokumentációs jellege részlegesen háttérbe szorul. Láthatóan nem történelmi precizitással elkészített anyagról van szó, hanem a deportálások és a Holokauszt egy általános és olykor igen felületes bemutatásáról – ami felvetheti a szakmaiság helyenkénti hiányának kérdését. A képek sorrendjében a vagon bejáratánál még felfedezni véltem valamiféle kronológiai sorrendet a zsidótörvényektől a deportálásig, azonban utána inkább amolyan montázsszerűen vannak összerendezve a Dunába lövés, a meztelen holttestek képei és családok portréi, illetve az alattuk lévő leírások. Ezek alapján sok múlik az önkéntes tárlatvezető felkészültségén és előadói készségén, és ezek hiánya az egész látogatás és a téma reprezentálásának minőségére kihathat.

A tér a kiállítás szerves része, valamint az egykori valóság megidézése. Arra vonatkozóan nem kaptam információt, hogy valóban egy olyan vagon van-e berendezve a kiállításnak, amelyet a deportálásokhoz használtak. Ez apró, de nem elhanyagolható különbség: nem mindegy, hogy történelmileg hiteles tárgyról van-e szó, vagy illusztrációról, díszletről. Annyi azonban bizonyos, hogy valóban egy korabeli marhavagont használtak.

Nehéz eldönteni, hogy a tárlat egy vagonnak és kényszerből szállított foglyainak tökéletes mását akarja-e bemutatni, vagy pedig a vagon helyszínként használva akarja a kiállítást prezentálni, az információt átadni. A padlón a színes, festett lábnyomok az egykori deportálási vagonok túlsúfoltságának a szimbólumai. A Braille-írás használata a feliratozásnál pedig azt mutatja, hogy a kiállítás igyekszik a legszélesebb közönség felé nyitni. A kiállítás lokális fókuszú anyaga és az önkéntes vezetés pedig elengedhetetlenül egészítik ki egymást.

Két csoportot követve rá kellett jönnöm, hogy nehéz egy csapatnyi, olykor éretlenül viselkedő tinédzsert megszólítani. A figyelem körülbelül 20, maximum 30 percig tart. Az önkéntesek fiatal kora (20–25 év) önmagában láthatóan nem elég gimnazista csoportok megszólítására. A budapesti híreket, emlékezetpolitikai kérdéseket és vitákat követve az ember feltételez valamiféle általános vagy minimális tudást, mellette pedig titkon bevallva számít némi antiszemita felhangra is. Az alkalmi tapasztalat a

gimnazista diákokkal azonban azt mutatta, hogy a Holokausztot köreikben jobbra egyszerű, prózai tudatlanság övezi, és amikor felvezetésként az önkéntes lány megkérdezte őket, mivel is vádolták a zsidókat általában, akkor kiderült, hogy még antiszemita megjegyzéseik is idétlenek, és egyáltalán nem a közismert szólamok voltak. A vagon látogató osztályokban több roma diák is volt. Talán meg kellett volna említeni a roma Holokausztot, a romaüldözéseket is, hátha a téma ilyesfajta tágítása, illetve a 20. századi fajüldözésnek kontextualizálása újabb diskurzusra és további beszélgetésekre adna lehetőséget a diákság körében.

A vagonkiállítás tavasztól őszi elejéig járja az országot vasútállomásról vasútállomásra. A kapcsolatot alapvetően iskolákkal és önkormányzatokkal veszik fel. Ez is mutatja, hogy a kiállítás célja az információ átadásán túl a tanítás.

A Vagonkiállítás leírása elérhető az Élet Menete honlapján: <http://www.eletmenete.hu/vagon-kiallitas>.

EtnoMobilból Tabbert Majse

A harmadik most futó zsidó vándorkiállítás Toronyi Zsuzsanna, a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár igazgatójának lakókocsi-kiállítása, amelynek címe bibliai eredetű: *Mily szépek a te sátraid* (Num. 24:5). A kiállítás jól megtervezett munka eredménye, lényege a zsidó hagyomány bemutatása judaikákon és különböző hétköznapi tárgyakon, imákon és rítusokon keresztül. Muzeológiai szempontból talán ez a legfigyelemreméltóbb munka, ami nem oly meglepő, tekintve Toronyi Zsuzsanna szakmai hátterét és egyéb munkáit.

A vagonkiállításhoz hasonlóan ez a kiállítás is mobil térben (lakókocsi) van elhelyezve, a lakókocsi funkciója azonban itt egyértelmű: csupán teret ad a kiállításnak, teljesen megfelel a *white cube* kiállítótér fogalmának a valóban néhány grafikán kívül fehér és üres lakóautó belső tere. A *Mily szépek a te sátraid...* egyik legnagyobb erénye, hogy a kiállítótérnek köszönhetően, illetve a gondosan összerendezett tárgyakkal, tudatosan átgondolt esztétikai tartalommal, interaktív installációval valódi múzeumi élményt tesz mobillá.

A lakókocsi különlegessége, hogy előtte a Néprajzi Múzeum EtnoMobil 2.0 lakókocsis tárlatának adott teret, amelyet Frazon Zsófia és csapata hozott létre 17 múzeummal közreműködve 2011-

ben. Az a mobilkiállítás a múzeum mai szerepére reflektálva szól a mozgásról, a könnyen installálható kortárs tárgyokról. A kiállítás érintette a néprajztudományt, a helytörténetet, a műszaki muzeológiát, a zsidó múzeumot, a mindennapok-hétköznapok tematikáját. A Magyar Zsidó Múzeum később mintegy megörökölte a kocsit, és saját koncepciója alapján létrehozta a saját letisztult múzeumi terét. Toronyi Zsuzsa Tabbert Majséja (ez lett a későbbi lakókocsi-személy) jól reflektál Frazon Zsófia korábbi, Lola nevű EtnoMobiljára, mindazonáltal a zsidó kiállításanyag merőben más elgondolást követ: a gyűjtés helyett az alapvetően bemutató típusú kiállítás egy szövegek központú kultúra vizuális reprezentációjára vállalkozott.

Tabbert Majse a főima (Amida/Smone eszre) tartalmára fűzi fel a kiállítás vezérfonalát, és a 18+1 áldáshoz rendel egy-egy tárgyat – és így igyekszik bemutatni a zsidó tradíció és gondolkodásmód lényegét. A kreatívan kiválasztott tárgyak – judaikák vagy akár a leghétköznapibb tornacipő – pedig a kortárs magyar zsidó léte és annak hagyományhoz kötődő vonatkozásaira reflektálnak. A lakókocsit az az igény hívta életre, hogy vidékre, többek között a vidéki zsidó hitközségekhez is eljuthasson egy, a magyar zsidóságot bemutató kiállítási anyag. A Toronyi Zsuzsanna által „imatanknak” is becézett lakókocsi az ország számtalan pontján járt, többek között Mosonmagyaróváron, Szarvason, Szombathelyen, számos budapesti rendezvényen, de a korlátozott anyagi lehetőségei miatt nem egyszerű mindenhol eljutni.

A mobil kiállítás interaktív és könnyen befogadható módon mutatja be a zsidó tradíciót, a vallási-kulturális szférát, egyfajta gondolkodásmódot. Érdekes a judaizmussal csak ismerkedő és a témában jártas nézőknek egyaránt. A kiállítás anyagai, az adott imarészletekhez rendelt tárgyak az egyik néző számára interaktív reprezentáció, a másik számára interaktív újraértelmezése a már ismert kultúrkörnek. A kiállítás leírása, valamint a megrendelésével kapcsolatos információk elérhetőek a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár megújult honlapján:

<http://www.milev.hu/vaacutendorkiaacutelliaacutetaacutes.html>.

Zsidóság az építészetben keresztül

Klein Rudolf építészettörténész, jelenleg a Szent István Egyetem, Ybl Miklós Építéstudományi Kar Építészettörténeti Szakcsoport munkatársa, *Zsinagógaépítészet Kelet-Közép-Európában 1872–1944* címen készített vándorkiállítást saját, 2011-ben megjelent *Zsinagógák Magyarországon 1872–1918* című könyve alapján, a Külgazdasági és Külügyminisztérium, valamint a Magyar Építőművészek Szövetségének támogatásával.

Ahogy a könyv, úgy a kiállítás is a közép-európai zsidóság vándorlását veszi alapul, illetve a letelepedést követően kialakuló kapcsolatokat az adott közösség mikro- és makrokörnyezetével, és hogy mindez miként is tükröződik egyes régiók zsinagógaépítészetén. A kiállítás informatív, anyaga logikusan felépített: az építkezési stílusoknak megfelelően veszi végig Közép-Kelet-Európa megmaradt zsinagógáinak építészeti jellegzetességeit, és azt kiegészíti a korabeli társadalomrajzzal is az adott régióra vonatkozóan, így helyezve azokat kontextusba. Külön kiemelendő még a kiállítás megjelenésének grafikus megtervezettsége.

A kiállítás rövid társadalomtörténeti bevezető után tíz színnel jelölve osztja fel a zsinagógákat építészetük tipológiája szerint. Így a következő típusú zsinagógák vannak: emancipáció előtti (középkori, kora újkori), falusi ház mintájára épült, polgárház, protestáns templom, Salamon temploma, kápolna, palota, katolikus templom/katedrális, bizánci templom, valamint két világháború közötti. Mátrixmódszerrel veti össze az építészeti (alaprajz, szerkezet, építészeti nyelv, tömegkompozíció) és az urbánus tipológia alapján a zsinagógákat. Különös hangsúly van a zsinagógaépítészetben létrejött „stiláris tisztátalanságon”: a 19. századi emancipációs törekvések, majd az egyenlő állampolgársági feltételek megszerzése során a legkülönbözőbb kombinációk jöttek létre egyes régiókban, amik jól tükrözték többek között a zsidó-keresztény kapcsolatok minőségét, a világi építészethez való viszonyt, a zsidó közösségek anyagi lehetőségeit.

Klein Rudolf kiállítása részletes és igényes módon mutatja be a zsinagógaépítészet alakulásán keresztül a közép-európai zsidóság társadalomtörténetét. A kiállítás érdekes abból a szempontból, hogy tárgyiasult megvalósuláshoz és terek bemutatásához kötődik. Míg a fent bemutatott vándorkiállítások inkább a közösség életének egy

adott eseményét, egy adott közösség életét, mindennapjait, vallását mutatják be, addig Klein Rudolf kiállítása a közösségek által létrehozott, megtervezett és tudatosan szervezett terein keresztül mutatja be Közép- és Kelet-Európa vidékeinek és városainak zsidó közösségeit, külső és belső viszonyrendszerüket.

A vándorkiállítás anyagát ez idáig többek között Budapesten, Szabadkán, Düsseldorfban, Zágrábban, Kolozsvárott, Kassán, Debrecenben láthatta a közönség. Legutóbb a Múzeumok Éjszakáján, Klein Rudolf megnyitó előadásának felvezetésével állították ki a Rumbach Sebestyén utcai zsinagógában. A kiállítás anyagából a közeljövőben készül angol nyelvű könyvkiadvány.

Ami jól látható a bemutatott négy zsidó vándorkiállítás létrejöttéből és céljaik megfogalmazásából, hogy mind könnyen mozgathatóságukkal, mind pedig témáikat tekintve űrt kívánnak betölteni Budapest és a vidék kulturális közege között. Az utaztathatóság ténye arra reflektál, hogy a vidéki zsidóság reprezentáltsága általában perifériális, és leginkább időszakos kiállításokra, illetve megemlékezésekre koncentrálódik. A vándorkiállítások így részben értelmezhetők úgy is, mint kitekintések az aktív és egyre változatosabb budapesti kulturális zsidó életből. Hasonló jelenség még a Gólem Színház egyre népszerűbb vidéki megjelenése is. De ez a fajta felzárkóztatás kivethető általában is a Budapest–vidék viszonylatra, miszerint van egy kulturális-politikai centrum, aminek vonzáskörzetéből a vidék részvétele és reprezentációja a legkülönbözőbb szociológiai okok miatt rendre ki- és elmarad.

Mindezeken túl ezek a mobil kiállítások már csupán létükkel is reflektálnak arra az űrre, amit a Holokauszt hagyott maga után Magyarországon egy-egy város és falu szatócsainak, kereskedőinek, fuvarosainak, fényképészének, orvosának, rőfőseinek, a zsinagógák közösségének megsemmisítésével. A legfiatalabb generációnak mindez mára már csak történelem, és ezek a kiállítások éppen abban segítenek, hogy interaktívan, a személyes bevontságon, az önkéntesség élményén keresztül ismertessenek meg egy majdnem egészen ismeretlen, elhallgatott múltat, és ami a legfontosabb, annak hétköznapi vonatkozásait.

Bár egyes esetekben az anyagi kényszerűség hozta létre ezeket a kisebb, utazó anyagokat, a vándorkiállítások lehetőségeket

biztosítanak a legkülönbébb kapcsolatok létrejöttére, legyen szó a Néprajzi és a Magyar Zsidó Múzeum koprodukciójáról, Novák Ilona városnként összeszervezett önkénteseiről, vagy mikrotérségek önkéntes kutatómunka utáni felfedezéséről, kistérségi intézmények, önkormányzatok és iskolák együttműködéséről.

A muzeológia és múzeumpedagógia új kihívásokkal találja szembe magát nap mint nap: korlátozott anyagi lehetőségek, a legújabb generáció megszólítása, a digitális fejlődések alkalmazása, a leghatékonyabb módszereinek megtalálása, nehéz történelmi események felelősséggel való bemutatása. Mindezek során gyakran sor kerül a kőintézmények és gyűjteményeik reprezentálásának átstrukturálására, újragondolására. A fent felsorolt példák mind a kortárs magyar történelemtanításnak, a zsidó hagyomány bemutatásának lehetséges és sikeres megvalósításai, amelyek egyaránt szólnak a zsidó és nem zsidó közönség számára, és lehetőséget nyújtanak egy eltűnt társadalmi együttéléstről való diskurzus megnyitására.